

A baskír—magyar kérdés nyelvi vetületben

A magyar őstörténet a honfoglalással születik meg. A 9. század végén a Kárpát-medencében végleges hazát találó, majd mintegy száz év múltán államot alapító magyarság számára mindaz, ami a Kárpát-medencét megelőző tartózkodási helyeire vonatkozó emlékezés vagy ismeret volt, e pillanattal vált megőrzésre vagy kivetésre ítélt történetté. Sajnos az utóbbi, a kivetésre ítélt tudás jóval nagyobb volt, hiszen az európai feudalizmusba betagolódo magyarság felejteni akarta „pogány” múltját, s mindaz a kevés, ami Árpád-kori krónikáinkban fennmaradt a régi hagyományokból, jószerevével a krónikások akarata ellenére és igen esetlegesen menekült meg a feledéstől. A magyar őstörténet gondolati modelljei maguk is a nyugati középkor szülöttei, így maga az „őshaza” fogalom is. Minden népnek szüksége volt őshazára, s a magyar krónikák ezt az antikvitás és az európai középkor toposzai között találták meg, koronként más névvel illetve az őshazát, ahonnan a magyarok kijöttek. Egyik őshaza-elmélet a másiknak adta át helyét, sokszor párhuzamosan élt több őshaza-elmélet, de egyben mind megegyezett: akár Szkítia volt, akár Magna Hungaria, akár Jugria, a tényleges magyar őshazához vagy valamely létezett magyar őstörténeti hagyományhoz egyiknek sem volt köze. A magyarság, úgy tűnik, hogy az általános keleti származástudaton kívül minden mást elfelejtett az őshazáról, s őstörténetéről is a keresztény Európa kulturális és szemléleti keretein belül kezdett gondolkodni. Az üdítő friss tudást csak Julianusnak és domonkos társainak utazásai hozták meg a magyar tatárjárást megelőző években. Julianus útja s a keleti magyar töredékek azonban már a 14. században feledésbe merültek, de a keleti missziókkal kapcsolatos egy újabb őshaza elnevezés, mely a tatárjárás után a 13. század második felében került bele az Ákos mester által szerkesztett krónikába és Kézai Gestá-jába. A lényegében azonos szövegezésű rész Kézainál így hangzik: *Sciticum enim regnum comprehensione una cingitur, sed in regna tria dividitur principando, scilicet in Barsatiam, Denciam et Mogoriam.*¹ Szkítia a hagyományos őshaza fogalom, melybe három más őshaza elnevezést présel be a krónikaszerkesztő; *Dencia* és *Mogoria* nyilván az anonymusi *Dentumoger*-ből keletkezett „hasadással”, a harmadik terminus azonban, mely *Baskiriá*-ra utal különböző átírásokban, újkeletű. Honnan vehették Ákos mesterék az új értesülést? Nyilván csak a mongolkori nagy ferences utazóktól, Plano Carpinitól és

¹ SRH I, 146. Variáns: *Barsaciam*. A Budai Krónika és a Képes Krónika e helyét l. SRH I, 253; itt *Bascardiam*, *Bastardiam* név szerepel.

Rubruktól, akik a julianusi Magna Hungariát Baskíriával azonosították.² Nem itt a helye most, hogy ennek az azonosításnak a gyökereit vizsgáljuk, itt csak azt a tényt kell leszögeznünk, hogy Baskíria, mint magyar őshaza nem szerepel Julianusnál, következésképpen *Baskíriának* mint magyar őshazának a feltűnése a magyar krónikában sem nemzeti hagyományból, sem a magyar domonkosok híradásából nem eredhet, hanem nyugati eredetű.³ Ettől kezdve, tehát a 13. század második fele óta létezik Baskíria, mint az egykori magyar őshaza elnevezése az európai és magyar őstörténeti elméletekben. A *baskír* és *magyar* népnévnek legkülönbébb alternatív használata, sőt összekeverése azonban már mind a 9–10., mind a 13. századi mohamedán történelmi és földrajzi irodalomban ismert, az európai tudományosság viszont csak a 18. századtól kezdődően ismeri meg ezeket a magyar őstörténet szempontjából alapvető arab-perzsa műveket. Ettől fogva a 13. századi európai források csoport (Julianus, ferences utazók, magyar krónikák) és a mohamedán források egyre bővülő köre alapján alakulnak ki a legkülönbébb elméletek a baskír és magyar nép közti kapcsolatokat illetően, a teljes tagadástól a tökéletes azonosság gondolatáig bezárólag szinte minden lehetséges elmekombinációt kimerítve. E két forrásokcsoporthoz a múlt század fordulóján még egy járult: Pauler Gyula a 9–10. századi magyarság két, Bíborbanszületett Konstantin császár által feljegyzett törzsének, a *Gyarmat*-nak és *Jenő*-nek felfedezni vélte baskír megfelelőit a 18–19. századi baskír törzrendszer *Yurmati* és *Yänny* törzsneveiben, Jankó János pedig baskírföldi helyneveket a magyar nyelv alapján próbált magyarázni.⁴ Mindkét elképzelésnek utóbb terjedelmes irodalma alakult ki, s a magyar és baskír nyelv közti kölcsönhatások kérdése is felmerült a későbbiekben. A baskír–magyar kapcsolatoknak ezt az utóbbi, Pauler által elindított érvvonulatát némileg egyszerűsítve a baskír–magyar kérdés nyelvi aspektusának vagy vetületének nevezném, lévén, hogy az összes itt felvetett kérdés háttérében a nyelvi érintkezés problémája áll.

Áttekintvén a baskír–magyar kérdés kialakulásának folyamatát, azt hiszem ma sem fogalmazhatnánk meg találóbban e kérdés kutatásának a lényegét, mint Ligeti Lajos mintegy húsz évvel ezelőtt: „E három feltevés, valljuk meg, kevés ahhoz, hogy belőlük egyértelműen valóságot hámozhassunk ki, és sok ahhoz, hogy a feltevések lehetőségét fenntartás nélkül elháríthassuk

² Plano Carpininél: *Baschari, id est Hungariam magnam*; Rubruknál: *Pascatu, que est maior Hungaria* (A. van den Wyngaert, *Sinica Franciscana I. Quaracchi—Firenze 1929. 73, 181*).

³ Nem érthetek elvileg egyet Györffy György érvelésével (Napkelet felfedezése. Budapest 1965. 22–3), mely szerint, ha a Ricardus-jelentésben a magyar őshaza neve Magna Hungaria, Plano Carpininél meg Magna Hungaria azonos Baskíriával, Kézainál pedig a magyar őshaza egyik neve Baskíria, akkor világos, hogy e három különálló forrásokcsoport alapján Magna Hungaria egyenlő Baskíriával. Györffy érvelése logikailag kiváló ($A = B, B = C$, tehát $A = C$), de őstörténeti következtetésnek sematikus, ugyanis nem számol az egyes forrásokcsoportok forrásértékével és az egymásra hatások lehetőségével. A hallgatásból nehéz érvelni, s mivel a Magna Hungaria = Baskíria azonosítás csak a ferences utazóknál van meg, a magyar krónikairódalom is nagy valószínűséggel innen veheti, mint ahogyan Kézai nem egy mongolkori népnévét világosan nyugati forrásokból vette (ezekre l. Gombocz Z., A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. NyK 45 (1917): 152–77).

⁴ Pauler Gy., A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900. 126. n. 20; Jankó J., A magyar halászat eredete. Budapest 1900. 624.

magunktól.”⁵ Ez a „sem elfogadni, sem elutasítani” álláspontja a baskír—magyar probléma esetében az egyedül lehetséges álláspont jelenleg, mert bármilyen irányú merev, a kérdést lezárni akaró álláspont a kutatást megbénítaná. Természetesen mindenki szakmai műveltségének, adatismeretének és probléma-látásának fényében bizonyos álláspontot alakít ki magának, ezt azonban nem lehet a véglegesség címkéjével ellátni. A baskír—magyar kérdés minden aspektusának tárgyalása csak egy monográfia feladata lehetne, s a kérdés meg is érdemelne egy ilyet. Jelenleg leghasznosabbnak azt tartom, ha a kérdés egy-egy aspektusának alapos vizsgálatára és összegzésére vállalkozunk, anélkül, hogy a kérdés egészet ezzel véglegesen megoldanánk. Eddig ugyanis túl sok általánosítás, megrögzött, de sehol sem bizonyított nézet axiómaként való felhasználása volt nem egyszer a jellemző, s a bizonyítandónak bizonyítottként való felhasználása. A következőkben a baskír—magyar kérdés nyelvi aspektusát veszem vizsgálat alá a középkori mohamedán és európai baskír—magyar kérdéscsoporttól függetlenül. A kérdést így teszem fel: a baskír és a magyar nyelv között léteznek-e olyan típusú nyelvi kapcsolatok, amelyeket a kutatás az utóbbi nyolcvan évben feltett. Kérdésfeltevésem a nyelvi aspektust hármas csoportosításban fogja tárgyalni: I. A baskír fonémarendszer bizonyos saját-ságaiban felfedezhető-e magyar nyelvi hatás?, II. Van-e a baskír nyelvben magyar közötti kölcsönzés?, III. Baskíria földrajzi nevei közt van-e magyar eredetű név?

Mielőtt azonban a részletes tárgyalásba kezdenénk, még két megjegyzést kell tennünk a nyelvi kérdésről általában. A baskír—magyar kérdés nyelvi vetülete alapvető a baskír—magyar kérdés egésze szempontjából — mint ahogyan már Melich János és Mészáros Gyula is annak tekintette,⁶ — még pedig akár igenlő, akár tagadó álláspontra helyezkedünk majd vizsgálataink után. Két nép bármilyen tartósabb történeti érintkezésének ugyanis kimutatható nyomai vannak a nyelvben. Ha mármost a baskír nyelvben bármilyen közvetlen magyar hatás kimutatható, a baskír—magyar történeti és nyelvi érintkezés tagadhatatlan tény lenne. Ha viszont ilyen hatást nem tudunk a baskírban megragadni, ez még nem jelenti, hogy a baskír—magyar kérdést egyértelműen negatívra lezárhatjuk, mivel egyrészt valaminek a nemlétét nem bizonyíthatjuk, csak a létezését, másrészt pedig marad még a baskír—magyar kérdés másik két pillére, a mohamedán források baskír—magyar adatai és a ferences utazók adatai, melyeket így vagy úgy magyaroznunk kell. De feltéve — s ez másik megjegyzésem lényege — hogy ki is tudunk mutatni pár szót a baskírban, melyeknél valószínűsíthető a magyar eredet, ez esetben sem használhatnánk ezt bizonyítékként a 10. század előtti magyarság és a baskírok ősei közti érintkezésre, mivel ezek a magyar szavak a keleten maradt magyarok magyar nyelvéből is származhattak. Hogy a keleti, Volga vidéki magyarok és baskírok valóban érintkeztek, történeti adatunk van a 16. századból: egy 1539-es šack-i oklevélben együtt szerepelnek magyarok és baskírok Temnikov vidékén.⁷ Mivel a keleti magyarok nyelve teljességgel ismeretlen,

⁵ Ligeti L., *Gyarmat és Jenő. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* Budapest 1963. 230.

⁶ Melich J., *A baskír—magyar rokonság.* Nyr. 30 (1901): 24; Mészáros, *Magna Ungaria* 101.

⁷ *Известия Тамбовской Ученой Архивной Комиссии* 1888. 30—1. Az idézett forrás-helyről részletesen I. I. Vászary, *The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga Region.* *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975): 242—4.

népnevükön kívül eddig semmi adattal nem rendelkezünk nyelvükről, ennek a fonálnak a tovább követése lehetetlen. Véleményem szerint tehát magyar nyelvi elemek kimutatása a baskírban a 10. század előtti esetleges baskír—magyar kapcsolatokra nézvést igen csekély bizonyító erővel rendelkeznek.

I.

A baskír nyelvet bizonyos fonetikai sajátosságok jellemzik, melyek még a hozzá igen közel álló kazáni tatár nyelvtől is elválasztják. Ezek között a sajátosságok között a legjellemzőbbek az őstörök *s* és *z* hangok változásai. A baskírban a magánhangzó előtti szó- és ragaletti *s*-hangot *h*-képviselet, míg az intervokalikus és szótagvégi *s* hangnak egy interdentális *θ* felel meg. Az őstörök *z* hangnak minden helyzetben egy interdentális *ð* a megfelelője. Pár példán lássuk ezeket a megfeleléseket, a baskír alak mellett a kazáni tatár alakot idézve, mely a fenti hangok esetében az őstörök konsonantizmust örzi: bask. *haqal* 'szakál' ~ kaz. tat. *saqal*, bask. *höt* 'tej' ~ kaz. tat. *söt*, bask. *hul* 'bal' ~ kaz. tat. *sul*; bask. *kidük* 'darab, töredék' ~ kaz. tat. *kisäk*, bask. *qitqa* 'rövid' ~ kaz. tat. *qisqa*; bask. *qimid* 'kumis' ~ kaz. tat. *qimiz*, bask. *qidil* 'vörös' ~ kaz. tat. *qizil*, bask. *yaðma* 'feljegyzés; frott' ~ kaz. tat. *yazma*. Az *s* fonémának ez a nagymérvű átalakulása a baskírban egy új *s* fonéma létrejöttének az előidézője lehetett, ugyanis a *č* hang mindig *s*-szel van képviselve a mai baskírban, így pl. bask. *salgi* 'kasza' ~ kaz. tat. *čalgji*, bask. *bisaq* 'kés' ~ kaz. tat. *bičaq*, bask. *qilis* 'kard' ~ kaz. tat. *qilibč*. Ez a *č* > *s* változás a baskírban későbbi kell, hogy legyen mint az *s* > *h* változás, ugyanis a *č* > *s* változáson átment szavak *s*-e már nem alakult *h*-vá.⁸

A baskír nyelv ezen jellegzetes hangváltozásainak magyarázatára felmerülhet valamilyen finnugor, esetleg magyar subsztrátum hatásának a feltételezése, ugyanis a magyar nyelv finnugor elemeiben a baskírhoz hasonló hangváltozások zajlottak le. Így a fgr. szcéleji **s*-a magyarban egy feltehető **h*-fokon keresztül eltűnt, mint például az *epe*, *in*, *öl* 'fathom' szavakban.⁹ A fgr. **t*-nek a magyar fejleménye *-z*, mint például a *ház*, *kéz* és *víz* szavakban, s ez a *z* egy **ð*-ból fejlődhetett.¹⁰ Végül pedig a fgr. *č*-hangok bonyolult megfelelései között van egy, mely a baskír *č* > *s* hangváltozáshoz hasonló: a fgr. *-č*-vagy *-č*-hangnak a magyarban a *cs* és *s* megfelelésen kívül van egy *sz* megfelelője is, mint például a *keszeg* és *ravas* szavakban.¹¹ Mindezek a magyar hangváltozások és a baskír—magyar rokonság általános gondolata vethette fel, hogy nem magyar nyelvi hatásra jöttek-e létre az ismert baskír fonetikai változások. Hogy e gondolatot ki vetette fel a szakirodalomban, nem tudom megállapítani, Mészáros Gyula 1910-ben már cáfolja, hogy itt magyar hatást kellene feltételeznünk.¹² Az az érzésem, hogy a magyar nyelv baskír fonetikára gyakorolt hatásának a tézise olyan tézis, melyet nyíltan senki sem fogalmazott meg, de Mészárostól kezdve sokan cáfoltak. Arról lehet szó, hogy Mészáros, aki 1910-ben „Magna Ungaria” c. könyvében próbálta szétzúzni a Pauler Gyula

⁸ Serebrennikov, O pričinah 10.

⁹ Szinnyei, Nyelvhas. 26; Bárczi, Htört. 2 115, 122; Lakó, PFU Sources 51—3.

¹⁰ Lakó, PFU Sources 63—4.

¹¹ Lakó, PFU Sources 76.

¹² Mészáros, Magna Ungaria 108.

által kiterelvényesített baskír—magyar elméletet, és Mészáros után mások is, cáfolni próbálták a fenti tézist, mely ugyan nem fogalmazódott meg, de bárkinek eszébe juthatna a baskír—magyar rokonság támogatói közül, hogy meg ezt az érvcsoportot is bevegye bizonyító anyagába. Mészáros után elsősorban Räsänen és Serebrennikov foglalkozott ezzel a kérdéssel, mindkettő negatív eredményre jutva.¹³ Serebrennikov érvelése különösen meggyőző és megnyugtató. Nem tehetek ehelyütt most én sem mást, minthogy csatlakozzam Mészáros, Räsänen és különösen Serebrennikov „elrettentő” érveléséhez, és röviden cáfoljam annak lehetőségét, hogy a baskír fonetikai változások magyarázatára magyar nyelvi hatást tétélezzünk fel.

A magyar nyelv baskír fonetikára gyakorolt hatása ellen Serebrennikov mondta ki a legdöntőbb érvet: a magyar nyelv török jövevényszavai, melyeket a honfoglalást megelőző pár száz év alatt vett át, nem mutatják a finnugor eredetű szavakban lejátszódtól $s > h$ - és a többi fent tárgyalt változást, következésképpen a magyarságnak a törökséggel való érintkezése idején ezek a hangváltozások már lejajlottak.¹⁴ Ezt a gyakorlati érvelést egy elvvel toldhatjuk meg. Két nyelv hosszú ideig tartó, tartós érintkezése elsősorban lexikai átvételekben nyilvánul meg, bizonyos grammatikai elemek és hangtani jelenségek átvételére azonban még egy ennél is intenzívebb kapcsolat esetében kerülhet (de nem mindig szükségszerűen kerül) csak sor. Márpedig az eddigi kutatásokból és a saját későbbiekben kifejtett véleményemből annyit máris előlegezhetünk, hogy a baskír nyelvben még a baskír—magyar rokonság legvérmesebb híve sem tudott pár magyar szónál többet kimutatni. Ilyen körülmények között a magyar nyelv fonetikai hatását feltételezni a baskírra, azt hiszem, elméleti képtelenség. A baskír nyelv sajátos fonetikájának kialakulását elsősorban a baskírban magában kell keresnünk, s Serebrennikov legutóbbi cikkében ezt tette meggyőző módon. Hogy egy $s > h$ változást egy nyelv belső fejlődésével kell magyaráznunk, jól mutatja, hogy a baskíron és a magyaron kívül, s azoktól függetlenül, hasonló változás zajlott le a mongol nyelvek „baskír”-jában, a burjátban is, mint erre Mészárostól kezdve sokan utaltak. De akár egy másik török nyelvből, a türkménből is idézhetnénk, ahol a baskírhoz hasonlóan egy $s > \theta$ és $z > \delta$ változás zajlott le.¹⁵ A baskír nyelvjárások képe azt mutatja, hogy bizonyos baskír nyelvjárások bizonyos szavaiban a szóeleji s - megőrződött, másutt meg θ -szel van képviselve. Más nyelvjárásokban viszont a h általános érvényre jutott az s helyett, még olyan helyzetekben is, mikor az irodalmi nyelvben és annak alapjául szolgáló nyelvjárásokban θ van. Mindez azt mutatja, hogy a baskír $s > h$ - változás nem lehet túl régi a baskírban, de a fenti jelenségek egyben egy erős nyelvjárási keveredésről is tanúskodnak. Mindenesetre igazat adhatunk Serebrennikovnak, aki szerint az $s > h$ - változás elindítója az s interdentalizációja lehetett intervokális és szótagvégi helyzetben. Ez az $s > \theta$ változás jólismert fonetikai folyamat sok nyelvben. Az ily módon jelentősen megcsappant s fonémák magánhangzó előtti szóeleji helyzetben könnyen voltak változásnak kitéve: vagy z -vé zöngésedhettek, mint például a német nyelvben (*sagen* [za:gən]),

¹³ M. Räsänen, Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches? AOH 12 (1961): 73—8; Serebrennikov, K voprosu; Serebrennikov, O pričinah.

¹⁴ Serebrennikov, K voprosu 22.

¹⁵ PhTF I, 311.

vagy *h*-vá alakultak, mint a baskírban, a burjátban vagy a magyar nyelv finnugor eredetű szavaiban.¹⁶

A legjellemzőbb baskír hangváltozásra a nyelv belső fejlődése alapján adott fenti jó magyarázat után a magyar nyelv baskír fonetikára gyakorolt hatásának tézisért egyértelműen elvethetjük, s a baskír—magyar kérdés nyelvi vetületének legalább ezt a részét végleg levehettük a napirendről a jövőben. A "végleg" szó használata hitem szerint itt nem nagyképű és diktatorikus, hanem tényleg a kutatás állását mutatja: ez a kérdés megoldott. Ilyen eset úgyszólván ritka lesz a baskír—magyar kérdésben.

II.

A baskír nyelvben levő esetleges magyar közszoói kölcsönzések kérdéséről alig írtak, jóllehet, mint a bevezetésben említettem, kimutatásuk döntő lenne a baskír—magyar érintkezések kérdésének pozitív megítélése szempontjából. Az 1960-as évekig a kutatók kevés és nem túl bő baskír szótár alapján gondolhattak ennek a kérdésnek a vizsgálatára, nyelvjárási anyag pedig alig állt rendelkezésre. A baskír nyelvjárások 1967-ben és 1970-ben megjelent két kötete alapvető jelentőségű a baskír lexikográfiai és nyelvtörténeti kutatások számára. Eddig mindössze egy kísérletről tudok, mely a baskír nyelvben magyar lexikai elemeket próbál kimutatni, s ez a Miržanováé.¹⁷ A szerző az ennél a kérdésnél elengedhetetlenül fontos magyar és finnugor nyelvészeti ismeretekkel szemlátomást nem rendelkezik, így nem meglepő, hogy egyeztetései között egy helytállót sem találunk. Vegyük sorra a Miržanova által felvetett hat szót.*

¹⁶ Serebrennikov, O pričinah 14—5.

¹⁷ Miržanova, Finno-ug. él.

* A rövidítésjegyzék a magyar és finnugor nyelvészeti irodalomban szokásos rövidítéseket nem tartalmazza.

Ašmarin	H. И. Ашмарин, <i>Thesaurus linguae Tschuwaschorum I—XVII. Чебоксары 1928—1950.</i>
BHH	Başqort höyläštäreneñ hüdlege. Öfö. I: 1967; II: 1970.
BRS	Башкирско—русский словарь. Москва 1958.
Budagov	Л. Будагов, <i>Сравнительный словарь турецко-татарских наречий I—II. Санктпетербург 1869, 1871.</i>
Clauson	Sir Gerard Clauson, <i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972.</i>
DTS	Древнетюркский словарь. Ред. В. М. Наделяев et alii. Ленинград 1969.
Egorov	В. Г. Егоров, <i>Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары 1964.</i>
Fasmer	М. Фасмер, <i>Этимологический словарь русского языка I—IV. Москва 1964—1973.</i>
Karпов, Pam.	Г. Ф. Карпов, <i>Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и ногайскою ордами и Турцией I. Санктпетербург 1884.</i>
KiRS	Киргизско-русский словарь. Москва 1965.
KuRS	Кумыкско-русский словарь. Москва 1969.
Kuzeev, Bašk. šedž.	Р. Г. Кузеев, <i>Башкирские шежере. Уфа 1960.</i>
Magnickij, Imena	В. К. Магницкий, <i>Чувашские языческие имена. Казань 1905.</i>

1. Baskír déli nyj. (Bađıw) *läp* 'заячий след [nyúl lábnyoma]' (ВНН II, 164), *qıyan läbe* 'зимняя заячья тропа [téli nyúlósvény]' (Miržanova, Finno-ug. él. 285). Ezt a *läp*, *läb* szót, mely a baskírban egy *lap*, *lab*-ból keletkezhetett, Miržanova a magyar *láb* szóval veti egybe. A két szó között jelentésánál nagy különbség van. A magyar szó bizonytalan eredetű; bár ósisége kétségtelen, biztos finnugor, esetleg uráli etimológiája nincsen (MSzFgrE II, 384). A baskír nyj. *läp* magyar *láb*-bal való kapcsolata jelenlegi ismereteink szerint bizonyíthatatlan.

2. Baskír keleti nyj. *lapaq*, *läpäk* (Kübäläk, Qıđıl), *lapaqay* (Qıđıl, Äy), *lapaldaş* (Salyot) 'täpäsäk [alacsony]' (ВНН I, 152); déli nyj. *lapaq* (Urta, Haqmar, Dim), *lapaş* (Böryän, Haqmar) 'низкорослый [alacsonynövésű]', *lapta* (Dim) 'широкий, низкий [széles, alacsony]' (ВНН II, 161–2).¹⁸ Ezt a baskír szócsoportot Miržanova a magyar *lapos*-sal veti egybe, magyar átvételről azonban itt szó sem lehet. A magyar *lapos* szó töve, a *lap* uráli eredetű, mely majdnem minden uráli nyelvben megvan, eredeti vagy különböző képzett formákban (MSzFgrE II, 387–8). A *lap* 'alacsony' szó megvan a votjákban és a cseremiszen, a *lapäg*, *läpäk*, *lapeg* képzett alak pedig több votják nyelvjárásban szerepel.¹⁹ A *lap* szó akár a votjából, akár a cseremiszből átkerülhetett a csuvasba, ahol 'sík, lapos hely'-et jelent. A szónak különböző képzett formái

Mészáros, Magna Hungaria	Mészáros Gy., Magna Hungaria. A baskír–magyar kérdés. Budapest 1910.
Miržanova, Finno-ug. él.	С. Ф. Миржанова, Финно-угорские элементы в говорах башкирского языка. Археология и этнография Башкирии IV (Уфа 1971): 282–6.
Miržanova, Južnyj dialekt	С. Ф. Миржанова, Южный диалект башкирского языка. Москва 1979.
Miržanova, O drevnih	С. Ф. Миржанова, О древних этно-языковых связях башкир и венгров. Советская тюркология (1981/1: 37–48.
NRS	Ногайско-русский словарь. Москва 1963.
Paasonen	Н. Paasonen, Csuvas szójegyzék. Budapest 1908.
PhTF	Philologiae Turcae Fundamenta I. Aquis Matthiacis (Wiesbaden) 1959.
Radloff	W. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV. St. Petersburg 1893–1911.
Sattarov, Antropotop.	Г. Ф. Саттаров, Татарстан АССРнн anthropotoponimnari. Kazan 1973.
Serebrennikov, K voprosu	В. А. Серебренников, К вопросу о связи башкирского языка с венгерским. Актуальные проблемы башкироведения (Уфа 1963): 1–23.
Serebrennikov, O pričinah	В. А. Серебренников, О причинах превращения начального <i>s</i> в <i>h</i> в башкирском языке. Советская тюркология 1973/2: 10–15.
Sevortjan	Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков I–III. Москва 1974–80.
ST	Словарь топонимов Башкирской АССР. Başqort ASSR-nn toponimdar hüđlege. Уфа 1980.
TRS	Татарско-русский словарь. Москва 1966.
TTDS	Tatar telenen dialektologik süzlege. Kazan 1969.

¹⁸ Miržanova, Finno-ug. él. 286 egy *lapad* alakot is idéz, de ez a szó, egy *läpad* mellékalakkal együtt csak 'huqır seben [apró légy, muslica]' jelentésben van meg a keleti, kübäläk-i nyelvjárásban (ВНН I, 152), tehát szavunkhoz nem kapcsolható.

¹⁹ Wichmann. FUF 7 (1907): 42.

is megtalálhatók a csuvasban.²⁰ A tatár nyelvjárási *lap jir* 'síkság, sík vidék' kifejezés *lap* szava közvetlenül, vagy csuvas közvetítéssel származik a cseremiszből. Az ugyancsak tatár nyelvjárási *lapšiq* 'puha, gyenge, ernyedő, lappedt (izomról)' szó a csuvasból való átvétel, az uráli tatár nyelvjárásban ismert a *lapaq*, *läp-läpaq*, *läpäk*, *läpäšä* szó.²¹ Ezek után világos, hogy a baskír alakokat csak valamilyen környező finnugor nyelvből való átvételként magyarázhatjuk. Úgy tűnik, hogy a *lapaq*, *läpäk* alakok közvetlen átvételek a votjából,²² míg a többi formát baskír képzésként magyarázhatjuk. Mivel az *-aq*, *-äk* képző rendkívül gyakori a baskírban, egy *lapaq*, *läpäk* forma képzettnek látszik, s az elvont *lap* alapszót más formánsokkal is ellátják. De nem kizárt annak a lehetősége sem, hogy a baskírban ugyan nem adatolt, de a tatárban, csuvasban, cseremiszből és votjában meglevő *lap* alapszó is megvolt a baskírban, s ez esetben a *lapaq* formát is már baskír képzésként magyarázhatjuk. Akár így, akár úgy van, a baskír *lapaq* szó és családja végső soron a votjából származik, s magyar átvételre gondolni itt módszertanilag teljesen elhibázott. Az uráli tatár *lapaq* stb. alakok valószínűleg a baskírból való átvételek. Végül megjegyzem, hogy a baskír *lapaş* alak, mely a magyar *lapos*-sal annyira összeeseng, belső baskír képzés, egy denominális *-š* képzővel, mely eredetét tekintve független a magyar *-s* [o: -š] képzőtől, s melyet a későbbiekben, a baskír helynevek elemzése során még tárgyalni fogok.

3. Baskír *nyj. laštayiw, luštayiw* 'расцестья, быть медлительным неповоротливым [elterpeszkedni, késlekedőnek, lomhának lenni]' (Miržanova, Finno-ug. él. 286). Az adat nem szerepel a baskír tájjszótárban, de, ha Miržanova adata tényleg létezik is, a magyar *lusta* szóból való eredete bizonyíthatatlan, ugyanis maga a *lusta* szó is a magyarban ismeretlen eredetű (l. TESz. II, 800).

4. Baskír *šäp* 1. 'быстрый, беглый [gyors, röpké]' 2. 'хороший, замечательный [jó, jelentős]' (BRS 668). A baskír köznyelvi *šäp* szó megvan a kazáni tatárban és a csuvasban is, valószínűleg a baskír és a tatár alak a csuvasból származik. A baskír *šäp* szót tehát közvetlenül a magyar *szép*-ből származtatni lehetetlen. Más kérdés, hogy maga a magyar *szép* szó eredete tisztázatlan, finnugor etimológiája nem meggyőző (MSzFgrE III, 581–2), és egy csuvasos nyelvből való eredeztetése szintén bizonytalan, mivel a csuvas szónak sincs az eredete tisztázva.²³

5. Baskír *säwkä* 'гálка' [csóka] (BRS 497). A szó a kazáni tatár *čäwkä* és csuvas *čavka* szavakkal egyezik, s éppúgy hangutánzó szavak, mint a magyar

²⁰ Rédei—Róna-Tas. NyK 82 (1980): 127 szerint a csuvas *lap* a votjából jött. — Ašmarin VIII. a következő csuvas alakokat közli: *lap* (22), *lap-lapčäk* 'совершенно плоский, низкий [teljesen lapos, alacsony]' (23), *lapä* 'низменность; ложбина, лощина [síkság, bemélyedés, kis völgy]' (25), *lapčak* (34) és *lapčäk* 'плоский [lapos]', *lapčäk*, *lapčäška*, *lapčäka* (36), *lapša* (37), *lapšäka* (38), *läp* (110). — A csuvas, votják és cseremisiz szavak egymáshoz való viszonyára l. még Munkácsi. NyK 21 (1887–90): 122; Wichmann. MSFOu. 21 (1903): 149; Räsänen. MSFOu. 48 (1920): 249–50.

²¹ A *lap* és *lapšiq* szavakra l. TRS 349. — Kaz. tat. nyj. *lapaq*, *läp-läpaq*, *läpäk*, *läpäšä* (uráli tat. Permi ter.) 1. 'низкий, напр., о печеном хлебе [alacsony, pl. a sült kenyérről]', 2. 'мелкий — о посуде [kicsi — az edényről]' (TTDS 290, 294, 295).

²² Vö. Räsänen. MSFOu. 48 (1920): 249. — A baskír adatoknak a magyarral való közvetlen összekapcsolását ellenezte már Mészáros, Magna Hungaria 135 is, de a török és finnugor adatok közti pontos összefüggést nem tárta fel.

²³ A török eredeztetésre l. Róna-Tas A.. NytudÉrt. 58: 174.

csóka és még más nyelvek hasonló hangzású s 'csóka' jelentésű szavai (I. TESz. I, 547—8). A magyar és a baskír szó közvetlen kapcsolatáról szó sem lehet.

6. Baskír keleti nyj. *apa* (Qidil, Kübäläk) 1. 'ataydiñ agahı [apa fitestvére]', 2. 'ataydan olo keşegä möräjäğät itew hüde [az apánál idősebb ember megszólítási szava]', 3. (İdel başı) 'qaynı [férj apja]', 4. 'qart keşegä ololap, hörmätläp äyterw [idős ember tiszteleti megszólítása]' (BHH I, 22). A magyar *apa* szóhoz semmi köze nem lehet, ugyanis az *apa* szó, mint gyermeknyelvi eredetű rokonság jelölő terminus mind a török, mind a finnugor nyelvekben, és több más nyelvben is egymástól függetlenül alakult ki.

A Mirzanova által felvetett egyeztetések áttekintése mutatja, hogy a nyilvánvaló tévedéseket félretéve, két eset van (*lapaq, šäp*), ahol egyáltalán a magyar kölcsönzés, mint tudományos kérdés felmerülhet. E két esetben viszont nyilvánvaló, hogy a Volga-vidék török és finnugor nyelveinek bizonyult kölcsönhatása ad magyarázatot a baskír szóra, s a magyar kölcsönzés lehetősége ezek mérlegelése után szintén elesik. Következésképpen, úgy gondolom, hogy magyar eredetű szót a baskírban csak akkor mutathatunk ki, ha a tökéletes alaki és jelentésbeli megfelelésen túlmenőleg a magyar szó biztosan finnugor eredetű, s valamilyen kritérium alapján kizárható, hogy nem valamilyen obi ugor, permi vagy volgai finnugor nyelv a baskír számára a közvetlen átadó. Elvileg ilyen eset nem kizárt, a gyakorlatban eddig nem sikerült kimutatni. A végső szót, ha van ilyen egyáltalán a tudományban, a baskír nyelvjárások szókinésének alapos kutatása után mondhatjuk csak ki, ezek a kutatások pedig lényegében csak egy évtizedes múltra tekintenek vissza.

Ezek után felmerülhet, hogy ha magyar hatást vizsgálunk a baskírban, miért nem tehetnénk ezt vice versa is? A kérdés jogos, de ilyen irányú vizsgálatokat gyakorlati okokból nem lehet elvégezni, s ennek okai a magyar és baskír nyelv különböző történeti fejlődésében és e nyelvek adatoltságában vannak. A magyar nyelv a 9. században már több mint egy évezredes önálló múltra tekintett vissza, akár az i. e. első évezred elejére vagy közepére tesszük a magyar nyelv önállósodását, az ugor közösségből való kiválását. A magyar nyelv a 10—12. században sporadikusan, majd 1200-tól kezdve szövegmélekekkel is jól adatolt. A baskír nyelvvel közel sem ilyen egyértelmű a helyzet. A baskír nyelv mai formájában tipikus kipszak-török nyelv, melyet a kazáni tatárral együtt a volgai kipszak-török nyelvek csoportjába szokás sorolni. Bár közel áll a kazáni tatárhoz, bizonyos feltűnő fonetikai sajátosságok választják el tőle. A baskír nép, mint a legtöbb mai török nép, igen kevert etnikumú, sok török és finnugor elem összeolvadásából jött létre, s ez a nyelv sajátosságaiban is tükröződik. Különösen fontos a baskír nyelvnek csuvasos török nyelvi rétege, és finnugor nyelvi szubsztrátuma. A baskír nyelvről, mint török nyelvről, először a 11. századi Kāşğarıtól van biztos adatunk, aki szerint a baskír nyelv a *yämäk*-ek nyelvéhez van közel,²⁴ a *yämäk*-ek pedig valamilyen kipszak típusú nyelven beszélhettek. A baskír nyelvről lényegében a 19. század előtt írott forrással nem rendelkezünk, mivel az írástudók a kazáni tatár irodalmi nyelvet használták, mely a hvárezmi török irodalmi nyelvnek egy tatárosított változata

²⁴ Kāşğarı a Rüm közelében levő török törzsek felsorolásában említi a baskírokat (بشقرت), előtte a *Pāčänäk, Qıfıcaq, Oguz, Yämäk*, utána a *Basmıl, Qay, Yabaqu, Tatar, Qırgız* népnevek következnek (ed. Kilisli Rif'at, Istanbul 1333/1914—15 I, 28). Később említi, hogy *wa yaqrubu lisān Yamāk wa Başğirt min luğati hā'ulā'i* „a yämäk-ek és baskírok nyelve nagyjából ugyanaz” (ibid. 30).

volt. A baskír nyelvtörténet számára értékesíthető szórványos adat a 19. század előtt igen csekély számú. Amennyiben elvben feltesszük, hogy baskír—magyar érintkezés volt, ennek legkésőbb a 9. században be kellett fejeződnie, a 9. századi baskír nyelvről viszont a jelen forrásadottságok mellett semmit sem mondhatunk. Minden olyan kísérlet tehát, mely a honfoglalás előtti magyar nyelvben baskír hatást keres, módszertanilag csak helytelen lehet, s eleve kudarcra ítélt.

Úgy látszik, Miržanova legújabb cikkében²⁵ mindezeket az elvi megfontolásokat nem gondolta végig, ugyanis bámulatra méltó módon a baskír nyelv közvetlen hatását véli felfedezni a magyar nyelv pár tucat szavában. A szerző tárgyalásmódja teljesen módszertelen, s az általa felhozott egyezések részletes cáfolása e helyen fölösleges, hiszen a magyar nyelvtudományban kissé is járatos ember a TESz.-ből tájékozódhat a kutatás állásáról, az illető szóra vonatkozó nézetekről. Inkább csak illusztrációként mutatom be a Miržanova javasolta egyezéseket. Először a magyar nyelv turkizmusaira hivatkozik, melyek a baskír nyelv sajátosságaira utalnak (így *búza*, *húz*, *hajt*, *kantár*, *kilincs*, *korom*, *kút*, *kéve*, *köpeny*, *torma*), de megengedi, hogy „néhány magyar turkizmus a csuvas-bolgár típusú nyelvek sajátosságait árulja el.”²⁶ Leszámítva most a téveesen töröknek minősített szavakat (*húz*, *hajt*, *kilincs*) és a kétes török eredetűeket (*kéve*), a többi szóban sem fedezhető fel semmilyen baskír hatás. Valószínűleg arra gondol, hogy a magyar *torma*, *korom* szavak vokalizmusa egyezik a megfelelő baskír szavakéval (*torma*, *gorom*), csak hogy a baskír szó *o*-ja, akárcsak a Volga vidék többi nyelvében köztörök *u*-ra megy vissza, a magyar szavak *o*-ja pedig egy *u* > *o* nyíltabbaválás folyamán alakult ki. A látszólag egybeeső magyar és baskír adatok külön nyelvi fejlődés eredményei. A magyar *búza* megfelelőjeként a baskír *buda* szót adja meg, mely egy köztörök *boza* szó szabályos baskír megfelelője, s melynek sem alakilag, sem jelentésben nincs köze a magyar *búza*-hoz, melynek a baskír megfelelője *boyday*. Ilyen hibákat a tudományos nyelvhasználat kialakulása óta nem szokás elkövetni. Miržanova további egyeztetései: *áltatni*, *apa*, *agár*, *bögöly*, *gyékény*, *kaján*. Az *apa* és *kaján* nem török eredetű, az *áltatni* szónak pedig csak *ál* alapszava török eredetű, a *-tat* magyar igeképző, így a baskír *aldat*- 'becsap' igével közvetlenül nem vethető össze. Az *aldat*- ige szintén az *al* alapszóból képzett a *-da* igeképzővel, melyhez még a *-t*- műveltető képző járul. (Mellesleg szólva Miržanova a magyar és a baskír alakot kissé még összébb hozza, mikor a baskír alakot *altat*-nak tünteti fel, a magyart pedig *altatni*-nak; a magyarban meg ugyebár *altatni* és *áltatni* nem ugyanazt jelenti.) A fennmaradó három török eredetű magyar szóban, mondanunk sem kellene már, semmi baskír sajátosság nincs. Végezetül Miržanova még 19 baskír—magyar egyezést hoz fel, melyeknek szerinte „a múltban ugyanaz a jelentésbeli családjuk volt”.²⁷ Hogy ezen mit ért a szerző nem tudom megfejteni. A közölt eklektikus szójegyzék, mely finnugor, belső képzésű, török és ismeretlen eredetű magyar szavakat tartalmaz, a következő: *alap*, *csákány*, *darázs*, *gomba*, *hangya*, *hebeg*, *hetyke*, *hörpögni*, *hevit*, *iny*, *káka*, *kalap*, *láb*, *lepke*, *leves*, *lucskos*, *sár*, *süllő*, *szél*. Egy politikai sajtóértekezlet stílusában kifejezvéen véleményemet: no comment.

²⁵ Miržanova, O drevnih.

²⁶ Miržanova, O drevnih 45.

²⁷ Miržanova, O drevnih 45—7.

III.

A Baskírföld egyes helyneveinek a magyar nyelvből való származtatását, mint említettük, először Jankó János vetette fel 1900-ban. Jankó módszeresen egyeztetéseit Munkácsi Bernát, majd Mészáros Gyula rendre megcáfolta,²⁸ úgyhogy ezeknek ismétlésére helyütt nincsen szükség. Hosszú ideig ez a kérdés le is került a napirendről, míg Rásonyi László először rövidetben egy török nyelvű cikkében, majd bővebben magyarul is, új egyeztetéseket javasolt.²⁹ Rásonyi egyeztetéseit Németh Gyula örömmel nyugtázta, mivel azok baskír—magyar elméletébe jól beleillettek, de úgy tűnik, a baskíriai szovjet tudományosság is kész tényként könyvelte el ezeket az egyeztetéseket.³⁰ Rásonyi egyeztetéseinek érdemi értékelése azonban nem történt meg, ezt kísérlem meg most a következőkben. Előljáróban meg kell jegyezmem, hogy sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk pár éve, mint előzőleg a baskír toponímia bármely kutatója, ugyanis 1980-ban jelent meg a Baskír SzSzK helyneveinek szótára Ufában.³¹ Ennek segítségével végre megismerhetjük a baskíriai hegynevek baskír hanglakját, ugyanis eddig minden kutatónak meg kellett elégednie a 18—20. századi cirill betűs orosz átírásokkal, melyek sok esetben tökéletlenül adták vissza az eredeti hangalakot. Majd látni fogjuk, hogy ebből nem egy hiba adódott a magyarázatok során.

Rásonyi László öt baskír helynevet magyarázott magyar alapon, s a következő magyar etimonokat tetelezte fel átadóként: *Kondoros*, *Békás*, *Ides* (*Édes*), *Ökörös(tó)* és *Magas*. A baskír megfelelések mind víznevek, de a *Magas* megfelelője hegynévként is előfordul. Ahhoz, hogy Rásonyi etimológiáinak érvényességét megállapítsuk, szükséges a baskír helyneveket az egész baskír helynévrendszer egészén belül megvizsgálni. Kiindulópontom a következő: a Rásonyi által javasolt helynevek állítólagos magyar megfelelői kivétel nélkül -s képzős melléknevek. Ez a tény kissé gyanúsnak tűnt nekem: miért csak -s melléknév képzős szavakat vettek át a baskírok a magyaroktól? Miután a baskír személy- és helyneveket alaposabban átnéztem, láttam, hogy igen sok, nyilvánvalóan török eredetű névben is szerepel egy -š képző, s ez indított arra, hogy ennek a baskír -š képzőnek az elterjedtségét, funkcióját megpróbáljam feltárni, s ezután térjek vissza a Rásonyi-féle helynevek magyarázatára. ■■■

A baskírban, akárcsak a török nyelvek többségében jól ismert a deverbális nomenképző -š; -iš, -eš, -oš, -oš.³² Viszont sem a baskír, sem a kazáni tatár nyelvtanokban nem találtam nyomát egy denominális -š; -aš, -äš képzőnek, pedig a baskír helynevek és nyelvjárások ismerete arról győzött meg, hogy egy

²⁸ Munkácsi B., Baskír helynevek. *Ethnographia* 13 (1902): 156—70; Mészáros, *Magna Hungaria* 139—40.

²⁹ L. Rásonyi, Baskurt ve Macar yurtlarındaki ortak coğrafi adlar üzerine. *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler* (Ankara 1964): 105—12; Rásonyi L., *Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön*. *MNy.* 72 (1976): 48—53.

³⁰ J. Németh, *Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren*. *ALH* 16 (1966): 6. Rásonyira hivatkozik A. A. Камалов, *Данные гидронимии к проблеме этногенеза башкир*. *Археология и этнография Башкирии* (Уфа 1971): 287—90; Miržanova, *Finno-ug. el. és az ST*.

³¹ ST. E helyütt mondom köszönetet Róna-Tas Andrásnak és Torma Józsefnek baráti segítségükért, hogy ezt a ritka kiadványt használatra rendelkezésemre bocsátották.

³² E képzőre l. T. M. Гарипов, *Башкирское именное словообразование*. Уфа 1958. 102—4.

ilyen denominális *-š*; *-aš*, *-äš* létezik, csak nincs még rendszeren leírva.³³ Ezt a képzőt csak a baskír és tatár nyelvjárási anyag teljes bevonásával lehet részletesen leírni, azonban pár evidens példát már most is hozhatunk.

1. Bask. *sebeš* 'цыплёнок [csirke]' (BRS 465), bask. déli nyj. *sipey* (Töy, Urta), *sepey* (Dim, Urta), *sepeš* (Eyek-Haqmar) 'цыплёнок [csirke]' (BHH II, 209), *sebeš*, *sepey* (Dim, Urta), *sipey* (Bađiw, Böryän, Eyek), *sepeš* (Eyek-Haqmar) 'гусенок [kis liba]' (BHH II, 203) ~ kaz. tat. *čebi*, *čebeš* 'цыплёнок [csirke]' (TRS 633). — A szó hangutánzó, akárcsak a magyar *csibe*, a *-y* és *-š* képző.

2. Bask. keleti nyj. *ümeräs*, *ümeräš*, *üneräš* (Išelbaši), *üngersäk* (Q. qıps.) 'боғардақ [légcső]', *üner* 1. (Argayaš, Qıdıl) 'muyındın algı [nyak elülső része]', 2. (Argayaš, Salyot) 'keyemden käwđähe [ruha derék]' (BHH I, 247), bask. déli nyj. *ümeräš*, *üneräš* (Urta), *ümeräs* (Böryän) 'трахея [légcső]', *üngersäk* (Yurmatı) 'бугор атланта', *ümäs* (Dim, Urta) 'перёдная часть шеи [a nyak elülső része]' (BHH II, 280), bask. ir. *üner* 'перёдная часть шеи [a nyak elülső része]', *ünäs* 'перёдная сторона шеи [a nyak elülső oldala]' (BRS 588) ~ kaz. tat. *ünäč* 'пищевод [nyelőcső]' (TRS 755), kaz. tat. nyj. *ümäč* (Mama-diš, ker. tat.) 'пищевод [nyelőcső]' (TTDS 558). E szócsalád alapszava a köztörök *ön* 'elülső rész', melyből *-käč* vagy *-äč* képzővel alakult az *öngäč/önäč* szó, melynek megfelelői a legtöbb kipcsak nyelvben és pár más török nyelvben is ismertek 'nyelőcső, légcső, nyak (elülső része)' jelentésben (ezekre l. Sevortjan I, 536). A baskír *ünäs*, *ümäs* és a tatár *ünäč*, *ümäč* ebbe a sorba tartozik. Az alapszónak a baskírban van egy *-r* képzős alakja is, s ehhez még az *-s* (<*-č*), az *-š* vagy a *-säk* képzők is járulhatnak.

3. Bask. déli nyj. *täpäš*, *täpäreš* (Qariđel), *täpärfın* (Urta), *täpäkän* (Inyär), *täpän* (Dim, Urta) 'низкорослый [alacsonynövésű]' (BHH II, 272), bask. ir. *täbänäk* 'ua.' ~ kaz. tat. nyj. *täbešäk* (uráli tat.), *täbäšäk* (alabuga-i ker. tat., uráli tat., Qamišli, orenburgi tat. és miser, noğaybäk, Ečken, Kr.-uf.), *täbäkäy*, *täbänčä* (ker. tat.) 'низкий, низкорослый [alacsony, alacsonynövésű]' (TTDS 436), kaz. tat. ir. *täbänäk* 'ua.' (TRS 565). A szócsalád alapszava a *täp*, *täb* vagy *täpä*, *täbä* hangfestő szó lehet, melynek azt hiszem semmi köze sincs a *tüb*, *tüb* 'gyökér, valaminek az alja' ismert török szóhoz. Az alapszó a legváltozatosabb denominális képzőkkel és képzőbokrokkal van ellátva: az egyszerű *-š* és *-n* képzővel, valamint az összetett *-kän*, *-käy*, *-näk*, *-näč*, *-räs*, *-rfin*, *-šäk* képzővel (csak a palatális alakokat jelöltem itt).

4. Bask. keleti nyj. *ätäkäs* (Mäyäs), *ötökäš* (Äy) 'ötökös, hiwiq [fagy]' (BHH I, 298), bask. déli nyj. *ätükäš* (Inyär) 'мороз [fagy]', *ätäkäs* (Inyär) 'дрожь (от холодной воды) [remegés (a hideg víztől)]' (BHH II, 325). E szavak formailag jól magyarázhatók, ugyanis az *ötök*, szóhoz járul az *-äš* ill. *-äs* képző, s az *ätükäš*, *ätäkäs* formák illabiális elhasonulással jöttek létre. Az alapszó magyarázata nem ilyen egyértelmű. Van ugyanis a baskírban egy *ötök* 'гарь [égés]' szó (kazáni tatár megfelelője *ötek*), amely az *öt*- 'éget, perzsel, meggyújt' igéből ered (az ige megfelelői *üt*-, *uyt*- formában sok török nyelvben megvannak), de ezzel jelentéstani nehézségek vannak. Ugyanakkor van egy

³³ Mirzanova említi egyedül, hogy a déli nyelvjárás középső alnyelvjárásában van egy *-aš*, *-äš* képző (Južnyj dialekt 120), de a felhozott öt példa közül kettő nem odavaló (*qulas*, *täpäš*), egy pedig (*suraš*) bizonytalan eredetű. A két jó példát (*ümeräs*, *ötökäš*) alább én is tárgyalom. Ugyanakkor, mint majd láthatjuk, a képző meglétét nem köthetjük egy alnyelvjáráshoz, elterjedtsége sokkal szélesebb.

őš- ige is a baskírban (többi török nyelvben *üšü-*) melynek jelentései 'didereg, fázik, megfagy', s ez viszont jelentéstanilag pontosan illik a tárgyalt szavakhoz. Feltevésem az, hogy egy **őšökäš*, **őšökäs* formából *š* > *t* elhasonulással jöttek létre az ismert formák, melyek alakilag immár az *öt-* ige származékainak tűntek. Ezen alakok jelentése visszahathatott az *öt-* szó jelentésére is, ugyanis van egy baskír déli nyelvjárási adat, mely szerint az *ötöw* ige a középső déli nyelvjárásban 'zúzmarásodik, fagy [побить заморозками]' és 'éget [сжечь]' jelentéssel is bír (ВНН II, 325).

5. Kaz. tat. *janaš* 'дүшечка, дүшенька, любимая, милочка [lelkecském, kedvesem, szívecském]' (TRS 757). A *jan* 'lélek' szóból van képezve, melynek szabályos baskír alakja *yän*. A *janaš*-nak baskír megfelelője nincsen.

6. Kaz. tat. *urinaš* 1. 'складчина' [kaláka], 2. 'посидёлки' [esti össze-jövetel, fonó] (TRS 593). Az *urün* 'hely' szóból van képezve.

Azt hiszem, hogy ez a pár példa is, melyeket majd jócskán lehet szaporítani,³⁴ meggyőzhetett minket, hogy a baskírban és kazáni tatárban, elsősorban a nyelvjárásokban, létezik egy denominális *-š*; *-aš*, *-äš* nomenképző, melynek kicsinyítő-kedveskedő funkciója van, tehát a képzett szó jelentését lényegében nem módosítja. Eredetét tekintve lehet, hogy ez az *-š* az egész törökségben ismert *-č*-nek (a baskírban *-s*-nek) a változataként született, de kétségtelenül a baskírban és tatárban önállóan létezik. Az a benyomásom, hogy több kipesak nyelvben (pl. kazak, karakalpak) és esetleg más török nyelvben is feltárható ez a képző, de ez a munka csak rendszeres morfológiai kutatásokból születhet meg.

A közsavak vizsgálata után rátérhetünk a tulajdonvevekre. Először a baskír személyneveket, majd a helyneveket vesszük szemügyre. Tulajdonképpen az egész itt tárgyalt névanyag a toponímia körébe tartozik, mivel az egészet a már említett baskír helynévszótárból veszem, de jónak láttam a biztos

³⁴ Nem akartam a főszöveget terhelni még három szóval, melyeknek idetartozása nem bizonyos. Ezek:

1. bask. keleti nyj. *kinderäš* (Äy) 1. 'yeten orloĝo [len mag]', 2. 'qilis yep [takács-borda fonala]' (ВНН I, 103), bask. déli nyj. *kinderäš* (Dim) 'семя конопляное [kender-mag]', *kinder aš* (Nögöš, Urtá) (ВНН II, 105) ~ kaz. tat. nyj. *kinderäš* (miser nyj.-ok), *'inderaš* (kaszimovi) 1. 'kinder [kender]', 2. (Hvalin, Čistay) 'kinder orligi [kendermag]' (TTDS 246). A kumükben is van egy *kendiräš* 'kendermag' szó (KuRS 164). A baskír *kinder aš* alakban az *aš* 'étel, evés' szónak keleti baskír nyelvjárási 'igen [mag, kenyér]' jelentését kell látnunk, s ez felveti, hogy vagy itt rejlik a *kinderäš* szó eredete, vagy pedig a *kinder aš* forma csak népetimológia eredménye. Tehát a *kinderäš* szót vagy *kinder* + *-š* képzésből magyarázom, vagy egy *kinder aš* szerkezetből. Az első vélemény mellett szól, hogy a bevett alak a birtokos személyrag nélkül van, a második vélemény mellett az áll, hogy az *-aš* mindig veláris alakban csatlakozik egy palatális szóhoz.

2. bask. *käläš* 1. 'невеста, сговорённая девушка [menyasszony, eljegyzett lány]', 2. 'женá (о женщине, недавно вступившей в брак) [nő (olyan asszonyról, aki nemrég lépett házasságra)]' (BRS 304) ~ kaz. tat. *käläš* 1. 'ua.', 2. 'молодая женá, молодуха, молóдушка [fiatal asszony, menyecske]' (TRS 320). A baskírban és a tatárban megvan az egész törökségben általános *kilen* szó is ebben a jelentésben. A *käläš* talán a *kilen* szó *kil* alapszavának *käl* variánsából képzett az *-š* képzővel. A *kilen* és *käläš* szó teljes szemantikai egyezése valószínűsíti ezt a megoldást.

3. bask. déli nyj. *suraš* (Bašiw) 'развиллистая деревянная кочерга [szétágazó fa pizkavas]' (ВНН II, 218). A szó idetartozását Miržanova, Južnyj dialekt 120 vetette fel. Teljesen bizonytalan, mivel az alapszó — ha egyáltalán képzésről van szó — ismeretlen. A Miržanova által javasolt, *suraldı* 'свободное место между печью и стеной избы, где складываются дрова [a kemence és a szoba fala közti szabad hely, ahol a tűzfát tartják]' szóból elvont alapszó idevonása jelentéstani nehézségek miatt valószínűtlen.

személynévi eredetű helynévanyagot előre venni és külön tárgyalni. (A nevekre vonatkozó pontos földrajzi adatokat a baskír helynévszótár tartalmazza, mindazok közlése itt most a tárgyalás menetét nehezítené.) Többször előfordul, hogy az *-š* képző után még a jól ismert *-li*, *-le* ellátottságot jelölő képző megfelelő alakja is járul a személynévhez, melyet nyilván csak a személynévnek helynévként való használatakor tettek oda. Lássuk hát a személynévi eredetű helynévanyagot:

1. *Ataş* < *ata* 'atya' + *-š*. Egyéb származék: *Ata-ğuza*.

2. *Atnaş* < *atna* 'péntek' + *-š*. Egyéb származékok: *Adnay* < *adna* + *-y*, *Adnaqay* < *adna* + *-qay*, *Ađnalı* < *adna* < *-li*. Az alapul szolgáló *Adna* szn. gyakran szerepel összetett nevek első tagjaként: *Adna-bay*, *Adna-gilde*, *Adna-ğol*, *Adna-ğuja*. A tatárban *Atnaş*, *Adnaš*.³⁵ A *-t* a baskír szóban nyilván tatár hatás.

3. *Babaš* < *baba* 1. 'nagyapa', 2. 'a körülmetélést végző ember' + *-š*.³⁶ A *Babay* név a *babay* 'nagyapa, ős, stb.' közsőzből van, mely viszont a *baba -y* képzős alakja.

4. *Bigäš*, *Bikeš* < *bikü* 'úrnő, hölgy' + *-š*. Egyéb származék: *Bikäy*.

5. *Birdäš*, *Birdəšle* < *birde* 'adta' + *-š*. Az alapul szolgáló *Birde* szn. is adatolt. A tatárban *Birdəš*.³⁷

6. *Butaş* < *buta* 'tevecsikó' + *-š*.³⁸ Egyéb származék: *Butay*, *Aq-buta* 'fehér tevecsikó'.

7. *Kičkinäš*, *Kičkenäš* < **kičkinä* 'kicsi, apró'. Az alapszó nincs meg a baskírban, csak a tatárban (*kečkenä*),³⁹ ami arra utalhat, hogy tatár eredetű névről van szó. A *č* jelenléte a várható baskír *s* helyett szintén arra utal, hogy újabb tatár átvételről van szó. Az alapul szolgáló *Kičkinä*, *Kečkenä* szn. is adatolt a tatárból.⁴⁰ A baskír és tatár adatokban levő *i-k* a várható volgai kipesak *e* (*ə*) helyett orosz átírás következményei lehetnek.

8. *Qodaš* < *hoday* 'Isten' + *-š*. A perzsa eredetű *hoday* szónak van *qoday* változata is a déli nyelvjárásban (BHH II, 142), a *-y-t* pedig képzőnek érezheték, s így a *Babay* ~ *Babaš*, *Butay* ~ *Butaş* nevek mintájára a *Qoday* mellett *Qodaš* is keletkezett.⁴¹

³⁵ A baskír személynevekre I. T. Кусимова, Башкирские имена. Уфа 1982. 28–9, a tatár személynevekre Г. Ф. Саттаров, Татар исемнәре сүзләре. Казан 1981. 26, 37. E két személynévtárat csak cikkem megírása után kaptam meg, így adataikat rendszeresen nem idézhettem. Mondandóm lényegét a bennük található személynévi adatok úgysem változtatják meg, legfeljebb bizonyítási anyagomat növelik itt-ott.

³⁶ Mint személynév előfordul egy baskír genealógiában is (Kuzeev, Bašk. šedž. 286).

³⁷ A tatár nevet Sattarov, Antropotop. 45 tévesen a *Birde* + *Iš* 'társ, barát' szavak összetételéből magyarázza.

³⁸ A baskír helynévtár (ST 39) a helynevet tévesen az orosz *nomau* 'hamuzsír' szóból magyarázza. Leszámítva a származtatás hangtani és jelentéstani nehézségeit, az orosz *nomau* szó igen fiatal jövevényszó az oroszban a hollandból vagy a németből (Fasmer III, 343–4).

³⁹ TRS 249.

⁴⁰ 1491-ben Maĥmat-Amin kazáni kán küldötte az orosz nagyfejedelemhez a *Кичкина* nevet viseli (Karpov, Pamyatniki 131–2).

⁴¹ Sattarov, Antropotop. 115–6 magyarázatai a tatár *Qodaš* névre (1. vagy a *got* szóból, 2. vagy egy *Hodaybirde* típusú névből egy *Qod* elem elvonásával) nem jók. Nem teljesen kizárt viszont, hogy a *Qodaš*, *Qodaš* név a tatárban *qoda*, a baskírban *qoda* alakú 'сват' szóból származtatható, mint erre N. A. Baskarcov utalt az orosz *Кудашев* családnév magyarázata kapcsán (Русские фамилии тюркского происхождения. Москва 1979. 254).

9. *Qološ* < *gol* 'szolga, rab' + -š. A baskír sedzserékben is adatolt szn.⁴² Egyéb származékok: *Qolay* < *gol* + -ay, *Qoloqay* < *gol* + -qay. A *Qološ* és *Qoloqay* szavak második szótagbeli o-ja a-ból van, előreható labiális illeszkedés következtében, mely a baskír nyelvjárásokra különböző mértékben, de jellemző.

10. *Qotošlo*, *Qotoš* < *got* 'szerencse' + -š. Egyéb származékok: *Qotoy* < *got* + -y, *Qotlo* < *got* + -li (összetett személynevek első tagjaként gyakran, pl. *Qotlo-bulat*, *Qotlo-ğujja*, *Qotlo-yul*, *Qotlo-yar*). A második szótagbeli o-ra l. a *Qološ* névnél mondottakat. A *Qotlo* névnek -š képzős alakja szerepel egy baskír genealógiában mint *Qotloš*.⁴³

11. **Qujaš* < **quja* 'hodzsa, gazda' + -š. A baskír *ħuĵa* szónak **quja* változatát nem tudom adatolni a baskír nyelvjárásokból, de egészen bizonyos, hogy létezett, akárcsak a *ħoday* mellett a *qoday* alak (l. fentebb). A *Qujaš* név létét tatár adatok alapján igazolhatjuk: *Hozjaš* (orosz feljegyzés), és *Ĥuĵaš*.⁴⁴

12. *Mullaš*, *Muldaš* < *mulla*, **mulda* 'molla, mohamedán pap' + -š. Egyéb származékok: *Muldaq* < **mulda* + -q, *Muldaqay* < **mulda* + qay. Az alapul szolgáló *Mulla* szn. is ismert, baskír helynevekben is: *Mulla*, *Mulla-ğol*, *Mulla-nur*. A *mulla* közszónak a baskírban ugyan nem adatolt a **mulda* változata, de a kazakban és kirgizben jól ismert a *molda* ill. *moldo* változat, s egyes tatár nyelvjárásokban a *mulna* alakváltozat.⁴⁵

13. *Mirdaš* < *mirda* 'mirza, úr, előkelő' + -š. Az alapul szolgáló *Mirda* szn. is adatolt. Összetételekben is: *Mirda-ğol*, *Mirda-bay*. Egyéb származék: *Mirzay*.⁴⁶

14. *Suraš* < **sura* 'szolga' + -š. Az alapszó a baskírban nem adatolt, a tatárban jól ismert mint *ĉura*. Lehet ezért, hogy maga a név, egyéb származékokkal együtt a tatárból való átvétel. Egyéb származékok: *Suray* < **sura* + -y, *Suraqay* < **sura* + -qay. Összetételben: *Sura-ğol*. A tatárban a következő származékok élnek: *ĉuray*, *ĉuraš*, *ĉuraq*, *ĉuraqay*, összetett nevek második elemeként is gyakori: *Aq-ĉura*, *Qara-ĉura*, *Bay-ĉura*, *Bik-ĉura*, *Qol-ĉura* stb.⁴⁷ Igen sok származékban és összetételben megtalálható a 18–19. századi csuvas nevek között, ezek mind tatár eredetűek a csuvasban.⁴⁸

15. *Ütäš* < *ütä* 'teljesítsd [a kérést]' + -š. Felszólító módban álló igealakok használata a török névtanban jól ismert jelenség.⁴⁹ Egyéb származékok: *Ütäy* < *ütä* + -y, *Ütäk* < *ütä* + -k. Összetételben: *Ütäy-mulla*. A tatárban is jól ismert névcsoport: *Ütäy*, *Ütäš*, *Ütäğän*, *Ütämeš* stb., a tatár eredetű csuvas nevek közt is gyakori.⁵⁰

16. *Yänäš* < *yän* 'lélek' + -š. Az alapszó a perzsa *ĵän* szabályos baskír fejleménye. A *Yän* gyakran szerepel összetett személynevek első tagjaként: *Yän-kiďäk*, *Yän-yeget*, *Yän-ähmät*. Származékai: *Yänäy*, *Yänäkäy*. Az első esetben felmerülhet, hogy esetleg a baskír *Yänäy* törzsnévről van szó. A

⁴² *Quluš*: Kuzeev, Bašk. šedž. 292.

⁴³ *Qotloš*: Kuzeev, Bašk. šedž. 292.

⁴⁴ A 15. század végén több tatár neve *Хозяин* (Karpov, Pamjatniki, Index 55–6), a *Хозя* szó egyéb származéka: *Хозяк* (ibid.). Sattarov, Antropotop. 119 a tatár *Ĥuĵaš* nevet tévesen a *Ĥuĵa* + *šah* összetételből magyarázza.

⁴⁵ Radloff IV, 2127; KiRS 530; Budagov II, 251.

⁴⁶ A baskír sedzserékben: *Mirzäš*, *Mirzay* szn. (Kuzeev, Bašk. šedž. 294).

⁴⁷ A tatár *ĉura* névre és származékaira l. Sattarov, Antropotop. 99.

⁴⁸ Magnickij, Imena 94.

⁴⁹ Erre l. L. Rásonyi, Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques.

AOH 15 (1962): 233–43.

⁵⁰ Magnickij, Imena 89.

Yänäs szót a baskír földrajzi szótár a mai baskír *yänäs* 'szomszédos' szóból származtatja, mely a *yan* 'oldal' szónak származéka.⁵¹ Úgy tűnik azonban, hogy a *Yänäy*, *Yänekäy* és *Yänäs* nevek, az eddigi bő analógiák alapján, inkább összetartozóak, semmint, hogy a sor egyes tagjait különféle módon magyarázzuk.

17. *Yärmäs* < *Yärmi* szn. + -š. A *Yärmi* szn. a *Yärmöhämmät* összetett szn. (*Yär* + *Möhämmät*) rövidülésével létrejött becenév, mint ahogyan a *Gabdulla*, *Abdulla* arab eredetű névből rövidült a *Gabdi*, *Abdi* név, melyhez aztán éppúgy képzők járulhattak, mint pl. *Abduš* (*Abdu* + -š).⁵² Egyéb származék: *Yärmäkäy*. A baskírban, tatárban egyaránt gyakori *Yärmäk* személynév is innen ered, s a magyar *gyermek* szónak, nem úgy mint Rásonyi gondolta, ehhez nincsen köze.⁵³

18. *Yomaš* < *yoma* 'péntek' + -š. A *Yoma* név összetételekben: *Yomajüja*, *Yoma-taw*. Származékai: *Yomadü*, *Yomaq*, *Yomagaq*/*Yomoqay*. A *Yomaš* név szerepel baskír genealógiákban, s a nogáj is ismeri.⁵⁴

A baskír -š képzős, személynévi eredetű helynevek rövid áttekintése után rátérhetünk azon -š képzős helynevek tárgyalására, melyeknek alapszava olyan baskír közszó, mely az illető térszínforma nevét vagy valamilyen jellemző sajátosságának a megnevezését tartalmazza. Az itt tárgyalt pár példa számát is a további kutatások tetemesen megnövelhetik, de jelen céljainknak ez a mennyiség teljesen elegendő bizonyító erővel rendelkezik.

1. *Almaš* < *alma* 'alma' + -š. Ismert az *Almalü*, *Almalüq* helynév is, melyet ugyanígy 'almás'-nak fordíthatnánk magyarra.

2. *Awlaš* < *awül* 'falú, település' + -š.

3. *Bagriš*, *Bagrištü*, *Bagraš* < *bagri* 'pisztráng' + -š. Az alapszó előfordul a *Bagiri-kül* | *Bagir küle* tó nevében, a *Bagri yilgahi* patak nevében, és valószínűleg a *Bagara* | *Bagra-taw* | *Bagri tawi* hegy nevében. Egyéb származéka: *Bagirli*, *Bagirdü*. Különböző hangalakokban a baskír nyelvjárások is jól ismerik a szót halfajták jelölésére: *bagra* (Qaridel) 'форель [pisztráng]', (Dim) 'пескарь [fenékjáró küllő]' (ВНН II, 36), (Äy) 'bagri [pisztráng]' (ВНН I, 31); *bagara* (Haqmar) 'пескарь'; *bagir* (Eyek-Haqmar) 'форель', (Haqmar) 'ep [süger]' (ВНН II, 36), (Kübäläk, Äy) 'bagri [pisztráng]', (Kübäläk), ét baliq [kutyahal?] (ВНН I, 31). A baskír helynévszótár felveti az egyik földrajzi név kapcsán, hogy az nem a *bagra* növénynévből ered-e.⁵⁵ Valóban, a baskír irodalmi nyelvben van egy *bagra* 'konkoly' jelentésű szó, s ennek is több nyelvjárási variánsa él: *bagra* (Bađiw) 1. 'волкобой [sisakvirág]' 2. 'сорняк [gaz]'; *bagra* (Bađiw) 'куколь [konkoly]'; *bagirtütäy* (Gäynä) 'полевой василек [mezei búzavirág]' (ВНН II, 36, 38). Annak ellenére, hogy formailag ez a magyarázat is lehetséges, nem tartom valószínűnek, mivel a legtöbb földrajzi név esetében víznévről van szó, s itt csak a hálnév jöhet számításba.

4. *Bärdaš*, *Bärdašle*/*Berdašle* < *bärde* 'pér (halfajta)' + -š. Egyéb származékok: *Bärdele*. Mivel minden esetben folyónévről van szó, az etimológia egyértelmű. A *Bädräs*, *Bädäreš* nevek idetartozása kétes.

⁵¹ ST 69.

⁵² Vö. Sattarov, Antropotop. 112.

⁵³ L. Rásonyi, Macarca „gyermek” kelimesi ve „Ermyak” adı. Reşid Rahmeti Arat için (Ankara 1966): 382–7.

⁵⁴ Kuzeev, Bašk. šedž. 298; NRS 489.

⁵⁵ ST 27.

5. *Bilgeš* < *bilge* 'jel, billog, tulajdonjegy' + *-š*. Egyéb származék: *Bilgelár*.

6. *Kideš*, *Kidáš* < *kide* 'rovás'. A szóra csak egy baskír nyelvjárási adat van (Köyörgäde: BHH II, 104). Összetételben: *Kidá-taş* 'rováskő, rovott kő', egyéb származéka: *Kidäk*.

7. *Küläš* < *kül* 'tó' + *-š*. Egy tónak a neve. Származéka: *Küläk*.

8. *Lapišti* < *lapı* 'rőzse, gally' + *-š* + *li*. Alapszava: *Lapı*, *Lapa*. A *Lapay* hegynév idetartozása kétséges.⁵⁶

9. *Odqonoš* < *odqon* 'vadhagyma' + *-š*. A nyelvjárásokban ismert szó az *odqon* (Dim, Urta) 'buy-buy hídlatli äce yıwa — 'лук линейный [csíkos vad-hagyma]' (BHH II, 241). Mint hegynév: *Odqon-taw*, származéka: *Odqonno* < *odqon* + *-li*. Az *Ödkäneš* idetartozása valószínű. Bár az *odqon* palatális változatát nem tudom adatolni a baskírból, a kazáni tatárban megvan *üksin* alakban.⁵⁷

10. *Šäräšle* < *šäre* 'télén a jég tetejére feljövő víz' + *-š* + *-li*. A *šäre* 'наледь' szót ismeri a baskír irodalmi nyelv és a nyelvjárások is, ahol a 'nyirkos, nedves' jelentése is megtalálható.⁵⁸ A *Šäre* önállóan is előfordul földrajzi névként, és a *Šäräy*, *Šäräk* származék formájában is. Kérdés, hogy ennek a *šäre* szónak etimológiailag köze van-e a baskír köznyelvi *šar* 'труднопроходимое болотистое место (покрытое густым тальником и камышом)' [nehezen járható mocsaras hely (füzfával és náddal sűrűn borítva)] szóhoz,⁵⁹ mely kétségtől annak a csuvasos *šar* szónak az átvétele, amely alakból a magyar *sár* szó is származtatható, s amely a mai csuvasban szabályosan *šur* alakban megvan. A *šäre* szónak van egyszótagú *šär* variánsa is a Dim-i baskír nyelvjárásban, és a tatár nyelvjárásokban,⁶⁰ az első szótagbeli a magánhangzó nyílt *ä*-vé válása pedig egészen általános a baskírban. A *šär*, *šäre* szónak a *šar*-ból szóhasadás útján való létrejöttét látszik igazolni az a tény is, hogy földrajzi nevekben a *Šarli* és a *Šärle* alak egyaránt szerepel (*Šarli-kül*, *Šärle-qul*). A *šar* közzónak illetve *šar* földrajzi névnek egyébként a szabályos baskír *had* 'mocsár, sár' és *Had* megfelelői is megtalálhatók.

11. *Talašti* < *tal* 'fűzfa' + *-š* + *-li*. Helynevekben, összetétel első tagjaként: *Tal-badı*, *Tal-qusqar*, *Tal-üdək*. A *-li* képzős *talli* alak szerepel a következő helynevek első tagjaként: *Talli-hüda*, *Talli-kül*, *Talli-qul*; a *taldı* alakváltozat: *Taldı-üdək*.

12. *Väräš*, *Väräšle* < **var* 'völgy, patak' + *-š* + *-li*. Az alapszó nem adatolt a baskírban, de jól ismert a csuvasban: *var* 'hosszúkás nyílás, hasadék

⁵⁶ A baskír helynévszótár (ST 100) szerint a *Lapay* egy nyj. *lapay* 'kis' szóból származtatható. Szótárakból nem mutatható ki.

⁵⁷ Kaz. tat. *üksin* 'дикий чеснок [vadhagyma] (Budagov I, 145). A veláris alak megvan már az ötörökben, egy ujur *usqun* formában (DTS 617; Clauson 245: az *osqun* olvasat itt nem jó).

⁵⁸ Bask. nyj. *šäre* (Qıđil, Äy) 1. 'qıš bođ östönä siqqan hiw [télén a jég tetejére kijövő víz]', 2. 'hiw, eweš, dımlı [vizes, nedves, nyirkos]', (Kübäläk) 'bišiy, qayraq, beläw [nem jól kisült, nyers [kenyérről]]', (Äy) 'odaq yatıp bodolğan kükäy [hosszú ideig állott megromlott tojás]' 2. 'hiwda serep, yoqarıp, üdäge qoyolop torgan utın [vízben elkorhadt, elvékonyodott, a belsejében szétmállott fa]' (BHH I, 282), (Urta) 'сырой [nedves, nyers]'; *šärä*, *šär* (Dim) 'сырой' (BHH II, 308). — A *šäre*, *šär* szó származékai a baskír nyelvjárásokban: *šarläw* (Dim, Urta) 'появление воды на льду [víz megjelenése a jégen]; *šäreläw* (Inyär) 1. 'мочить [áztat]', 2. 'сыреть [átnedvesedik]' (BHH II, 308). — A *šär* szó megvan a tatár nyelvjárásokban is: 1. (Böre, uráli tat., orenburgi miser) 'наледь, вода, выступившая на льду [a jégen feljövő víz]', 2. (Mamadıš) 'сырость [nedvesség]' (TTDS 522).

⁵⁹ BRS 655.

⁶⁰ L. az 58. jegyzetet.

a földben, völgy'.⁶¹ A fenti szavak tehát a baskír toponímia csuvasos nyelvi rétegébe tartoznak. A csuvas *var* szó őstörök **öz*-re megy vissza; az *öz* 'völgy' szó és származékai, az *özäk* és *özän* jól adatoltak a törökben.⁶² Az *özäk*-nek csuvas párja a *varak*, az *özän*-nek *vasan*.⁶³ Érdekes, hogy a *var* és *varak* szavakban a csuvas rotacizmus érvényesül, a *vasan* szó viszont a köztörök *z*-s formát tükrözi. Ez vagy ősi különfejlődés eredménye a csuvasban, tehát, hogy az *öz* és származékai esetében a rotacizmus nem valósult meg teljes következetességgel, vagy pedig a volgai kipszak formák, a tatár *üzän* 'folyó', baskír *üdän* 'ua.' hatására egy kontaminációs *vasan* forma keletkezett egy eredeti, szabályos **varan*-ból. Felmerülhet még, hogy a csuvas *var* 'völgy' szónak nem a köztörök *öz*, hanem a sok török nyelvből ismert *or* 'árok; halom, erődítmény' szó felel meg, különösen, ha tudjuk, hogy ennek az ősi nomenverbumnak igei alakja, az *or*- 'kiásni' megtalálható a csuvasban is *var*- formában.⁶⁴ A kérdést eldönteni igen nehéz: ha az *or* és *öz* szó megfelelői egyaránt megvoltak az őscsuvasban, mindkettőből kialakulhatott egy *var* forma. Mivel azonban az *özäk* és *özän* megfelelői mind megvannak a csuvasban, valószínűbbnek látszik, hogy alapszavuk, az *öz* is átvételre került. — A baskír *Väräs* forma palatális hangrendjét kétféleképpen magyarázhatjuk: 1. a csuvas *var* forma egy közbülső **vär* fokozattal alakult az **ör*-ből, s a baskír a csuvas *ä* > *a* változás előtti formát tükrözi; 2. a baskír a csuvas *var*-t vette át, s a tatárra és baskírra jellemző palatalizálódási folyamat következtében alakult ki a **Väräs*-ből a *Väräs* forma. Az utóbbi magyarázat a valószínűbb, mivel létezik *Var-yaz* helynév is a baskírban, tehát a veláris *var* formával. Az *Iwari*, *Iwaraš* nevek idetartozása kétes (a szókezdő *i*- és a harmadik szótagbeli *i* magyarázata nehéz).

Mindezek fényében térjünk most vissza a Rásonyi által felvetett öt baskír—magyar helynévi egyezésre.

1. A baskír *Qondoroš* pataknevet valóban egy köztörök *qunduz* 'hód' állatnév csuvasos alakjából származtathatjuk, mint Rásonyi gondolta. A szó mai csuvasos alakja *xäntär*. A 'hód' szabályos baskír, kipszakos formájában is ismert baskír víznevekben, így *Harı-qondod* 'sárga hód', *Qondod-kül*, *Qondodlo-kül* 'hódos tó'. A csuvasos *r*-es forma van meg a kazáni tatár *Qondırli* falu nevében is.⁶⁵ A baskír *Qondoroš*-*š* eleme a fentebb kimutatott baskír névszóképző, s a szó jól illeszkedik a baskír helynevek rendszerébe. A magyar *Kondoros* helynévnek egy nem adatolt, **kondor* magyar közszóból való származtatása többszörösen bizonyíthatatlan. Először is a **kondor* közszó nem adatolt a magyarban. Másodszor, miért került volna átvételre ez a szó egy honfoglalás-kori, csuvasos jellegű török nyelvből, mikor a 'hód'-ra már létezett a *hód* szavunk, mely az ugor egység korában átvett török eredetű szava az ugor

⁶¹ Paasonen 198; Ašmarin V, 167.

⁶² Clauson 278 (2 *ö:z*), 285 (2 *özek*), 289 (*özen*: a 13. századi kipszak emlékektől kezdve); Sevortjan I, 510 (*özäk*), 510—2 (*özän*). A magyar *özön* szó különben ez utóbbi kipszak alaknak az átvétele (TESz. III, 48—9).

⁶³ A csuvas szavakra l. Egorov 47. Az orosz *оспаз* szó feltehetőleg a csuvasos *varak* szó átvétele (Fasmer III, 115—6).

⁶⁴ Az *or*-ra l. Sevortjan I, 466—8. Csuvas nyj. *var*- (Bajgulovo) 'рыть [ásni]' (Л. П. Сергеев, Диалектологический словарь чувашского языка. Чебоксары 1968. 14).

⁶⁵ *Qondırli*, orosz Кундуры: falu a Tatár ASzSzk Высокогорский район-jában (TRS 793). — Ez a helynév szerepel egy tatár kifejezésben is: *Qondırli godačası* 'своиченица из Кундуры (говорится об измененном человеке, требующем особого обхождения с ним)' (TRS 277).

nyelveknek. Harmadszor pedig, ha már ennyi nehézség után mégis feltételezzük, hogy megtörtént egy ilyen átvétel, akkor miért halt ki ez a szó, s csak egy-két névben maradt fenn. E sok nehézséggel szemben, azt hiszem, a TESz.-nek kell igazat adnunk (II, 548), mely a *Kondoros*, *Kondormart*, *Kondora*-féle személy- és helyneveket a szláv eredetű magyar *kondor* 'göndör, kunkorodó' közszóval hozza összefüggésbe. Mint víznév, a *Kondoros* pontos jelentéstani párja a *Tekeres* típusú magyar vízneveknek, mindkettő 'görbe, kanyargós' jelentésű.⁶⁶ Ha ezek után mégis, feltéve, de meg nem engedve, hogy a magyar *Kondoros* egy **kondor* 'hód' szónak lenne a származéka, a baskír *Qondoroš* az esetben sem lenne közvetlenül kapcsolatba hozható a magyar névvel, mert a baskír *Qondoroš* egy világosan körvonalazott baskír névadási rendszer keretében jól magyarázható.

2. A cirill feljegyzésű *Укырумы* baskír alakja az *Ükerekšte*. Az alapszó itt is egy csuvasos forma, az *üker* 'ökör', melynek szabályos baskír megfelelője az *üged*. Helynév formájában is szerepel, mint *Üged*, *Üged-tamaq*. Az *üged*-elemet tartalmazó helyneveknél, elsősorban a folyóneveknél, felmerülhet még, hogy nem hozható-e kapcsolatba az ótörökben és középtörökben általános ismert *ögüz* 'folyó' szóval.⁶⁷ E magyarázat nehézsége, hogy ez a közszó ismeretlen a baskírban és tatárban, s ha létezett volna is egykor, alakilag megkülönböztethetetlen lenne az *üged* 'ökör' szótól (egy *öküz* és *ögüz* alak egyaránt *üged*-zé alakul a baskírban). Egy csuvasos *üker* szóból magyarázható az *Ükärle* baskír helynév is. Az *Ükerekšte* alak -š és -te formánisa jól illeszthető a tárgyalt baskír helynevek rendszerébe. Ha az *Ükerekšte* és *Ükärle* baskír helyneveket a csuvasos **üker*, **ükär* alakból származtatjuk, ennek két nyelvi következménye van. A szó egy olyan csuvasos nyelvjárásból került át a baskírba, s olyan időben, amelyikben és amikor a *v*-előtét még nem jött létre (a mai csuvas alak *vákär*). Ez mindenképpen a mongol kor, a 12. század előtti időre utal. Másodsor pedig, a szóközépi -k- megmaradása nem általános a baskírban, nyelvjárási jelenség. Azt mondhatjuk hát végül, hogy az *Ükerekšte* tényleg "ököröstó", azaz ököritató tó neve a baskírban, de egy magyar *Ököröstó* alakhoz semmi köze sincsen.

3. A cirill betűkkel *Бекани*-nak feljegyzett patak nevét Rásonyi a magyar *Békás* névből magyarázta. Azt hiszem, hogy itt a *Bigäš*, *Bikeš* helyneveknek egy régebbi, tökéletlen cirill betűs lejegyzéséről van szó. Ezek alapszava a *bikä* 'ürnő, hölgy' szó, mely a baskírban és tatárban egyaránt ismert közszóként és személynévként. A *Bikäy* szn.-nek ugyanez az alapszava.

4. A *Mağaş*, *Moğaş* helynevet Rásonyi a magyar *magas* közszóból eredezteti. E név etimológiáját nem tudom adni, de bizonyára nem a magyarból magyarázható. A *Mağaş* helynévnek ugyanis megvan az alapszava, a *Mağa* is pataknévként, s ezenkívül a *Mağaş* név ismert mint karakalpak személynév.⁶⁸ Ha mindehhez hozzáadjuk, hogy a *Mağaş* név egész szerkezete és származékai (*Mağaşlı*, *Mağaşlı*) jól illik a fentebb ismertetett jól értelmezhető baskír tulajdonnevek rendszerébe, bátran feladhatjuk a magyar eredeztetést. — A *Mäygäšle*, *Mäygäšte*, *Mäygäšle*, *Miäkä* helynevek idetartozása kétséges.

⁶⁶ A *Tekeres*-re l. FNESz. 636.

⁶⁷ Az adatokat l. Clauson 119–20.

⁶⁸ A karakalpak személynévet l. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. Сост. Ю. Э. Брегель. Москва 1967. 170.

5. Az *Idáš* víznév etimológiája szintén nem világos, de szerkezete igen. Az *Idák* és *Idály* víznevek meglelte mutatja, hogy valamilyen képzett szóról van szó. Az *id* vagy *idä* alapszót nem tudom megfejteni. A baskír helynévszótár az *Idák* etimonjául az *idäk, üdäk* 'ложбина [üreg, mélyedés]' szót adja meg,⁶⁹ de a szót a baskírból nem tudom adatolni. Talán lehet, hogy az őstörök **öz* 'völgy' szó baskír **üd, *id* különféle baskír származékaival állunk szemben (az *öz* szóra és származékaira l. fentebb a *Värüş* szó tárgyalásánál).

Az öt javasolt baskír—magyar helynév egyeztetés közül tehát két név a baskír nyelv csuvasos nyelvi rétegéből származik (*Qondoroš, Ükereste*), egy török alapon magyarázható (*Bikäš*), kettőnek az etimológiája nem tisztázott (*Mağaş, Idáš*), de mind az öt név, -*š* végződése révén jól beleillik a baskír személy- és helynevek rendszerébe.

Vizsgálódásaink végére érve, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a baskír—magyar kérdés nyelvi aspektusára vonatkozó hármas kérdésfeltevésünkre mindhárom esetben negatív válasz született: 1. A baskír fonémarendszer sajátosságai nem magyar nyelvi hatásra alakultak ki; 2. a baskír nyelvben nincsen magyar jövevényszó; 3. Baskíria földrajzi nevei közt magyar eredetű nem mutatható ki. Ez a kutatás helyzete ma, de elvileg nem kizárható, hogy a baskír dialektológiai és toponímiai kutatások jelentős előrehaladtával az utóbbi két kérdésre pozitív válasz születhet meg. Annyit azonban már most is előlegezhetünk, hogy ha magyar elemek előkerülnek a baskírban, ez mindössze pár szóra terjedne ki, tehát igen kisméretű hatásról tanúskodnak. De addig is, míg ilyen hatást nem tudunk kimutatni — és jelenleg nem tudunk — nyelvi egyezések a baskír—magyar történeti kapcsolatok bizonyítására nem használhatók fel.

VÁSÁRY ISTVÁN

The Linguistic Aspect of the „Bashkiro-Hungarian Complex”

by ISTVÁN VÁSÁRY

The connection of the data of the Muslim sources concerning the Bashkirs and Hungarians with those of the western travellers of the Mongol period (Julianus, Plano, Carpini, Rubruk) appeared in the 18th-century European scholarship, and since then the most diverse theories have come about concerning the possible historical links between the Bashkirs and Hungarians. The hypotheses range from the theory of the total identity of the two peoples to that of the total negation of any contacts between them. The present article does not aim at a definite solution of the whole complex which seems impossible at the moment. Instead, the author endeavours to scrutinize the linguistic aspect of the problem irrespectably of the evidence of the medieval Muslim and Western sources.

The questions are treated in a threefold grouping: I. Can any Hungarian effect be detected in certain peculiarities of the Bashkir sound system? II. Are there Hungarian lexical borrowings in Bashkir?, and III. Are there geographical names in Bashkiria having Hungarian origin? All three questions have often been answered in a positive way, but the author of the present article comes to the conclusion that the present state of research does not allow any positive statement. All former attempts at a positive answer must be discarded. In principle, of course, it cannot be excluded that the advancement of Bashkir dialectological and toponymical research will enable us to give positive answers to the latter two questions. But till that time no linguistic evidence can be put forward in support of the alleged Bashkiro-Hungarian historical contacts.

⁶⁹ ST 54.